

Revisiting the Fiqhi Foundations of the Marital Bond after the Death of One Spouse, with Reference to Imami Ijtihadi Evidence

Somayeh Hasani[✉]

1. Professor, Department of Family Fiqh, Center for Management of Women's Seminaries of Tehran Province, Tehran, Iran. Email: smyhhsny638@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	The issue of the marital bond is a practical question in fiqh generally and in medical fiqh in particular. It concerns whether the spousal relationship continues or is dissolved upon the death of one of the spouses. This question can play an important role in ijtiḥād and the derivation of Shari'ah rulings across different areas of fiqh, and, because it is connected with preventing confusion of lineage and reproductive material, it may serve as a fiqhi framework in other chapters of jurisprudence. The central question of this article is whether death dissolves the marital bond. Using library-based data collection and analytical examination of the materials, the study identifies three views: dissolution of the marital bond upon death; continuation of the bond until the end of the waiting period of widowhood; and perpetual continuation of the marital bond. The arguments for each view are presented and the objections to them are answered. The article concludes that the third view, and the evidence supporting continuation of the marital bond after the death of one spouse, is stronger. At a minimum, if the ijtiḥadi evidence and texts are considered incomplete because of ambiguity or omission, the practical principles of bara'ah and istishab apply and again reinforce the third view.
Article history: Received 16 October 2025 Received in revised form 30 October 2025 Accepted 14 December 2025 Available online 22 December 2025	
Keywords: sperm of the deceased, marital bond, emerging issues, marital relationship, death of either spouse	

Cite this article: Hasani, S. (1404). Revisiting the Fiqhi Foundations of the Marital Bond after the Death of One Spouse, with Reference to Imami Ijtihadi Evidence. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 179-204. <https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23654.2282>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23654.2282>

Introduction

The question whether the marital bond continues or dissolves after the death of a spouse is a foundational issue in family fiqh, with effects in worship, civil law, criminal law, and medical jurisprudence. Although jurists have rarely treated the issue independently, they have addressed it in scattered discussions of maintenance, inheritance, the prohibition of certain forms of sexual enjoyment, washing and shrouding the deceased, and other rulings connected with marriage. The issue has acquired new importance in the contemporary period because of medical advances and the possibility of using the deceased husband's sperm in artificial insemination and posthumous reproduction. It has therefore become one of the pressing questions of medical fiqh.

The central question is whether death completely dissolves the spousal relationship, or whether a form of legally recognized continuation may be imagined - either until the end of the widow's waiting period or permanently. The answer directly affects the fiqhi assessment of artificial insemination after the husband's death. If the marital bond remains, such insemination may be examined within the framework of marriage; if the marriage is dissolved, the act faces serious Shari'ah obstacles. The same question also affects issues such as the wife's entitlement to maintenance, whether certain acts of enjoyment after death could fall under the title of zina, and other effects that depend on the continuing existence of marriage.

Methodology

This article is a qualitative descriptive-analytical study. Its purpose is to examine and analyze the concept under discussion within its textual and theoretical context. The research focuses on collecting, interpreting, and analyzing non-numerical data, including textual, conceptual, and theoretical materials, most of which are drawn from library sources, scholarly documents, fiqhi texts, and the writings of jurists and other scholars. At the descriptive stage, the author gathers relevant views, concepts, and theories from authoritative sources and presents them in an ordered and coherent manner. At the analytical stage, these views are critically examined in order to clarify the strengths and weaknesses of their reasoning and claims. The qualitative approach emphasizes depth of understanding, analysis of the content of the arguments, and identification of the stronger theory among the competing views. Logical analysis, comparative examination, and critical interpretation are used to uncover the hidden and multilayered dimensions of the problem. The data are analyzed inferentially and argumentatively, with the aim of offering a clearer and more useful framework for the issue.

Literature Review

Despite the practical and theoretical significance of the subject, only two articles have addressed it directly: one on the continuation of the marital bond

after the death of one spouse, and another on the marital bond after the husband's death for the purpose of artificial insemination of the wife. The main weakness of those studies lies in their method of data analysis, which leads to an incorrect conclusion in both works. First, the evidence is often raised in a dispersed manner within other discussions and is not examined independently and analytically. Second, their method and analysis lead them to treat death as dissolving the marital bond. By contrast, the evidence examined in the present study indicates the continuation of the marital bond after the death of one spouse. Practical principles such as *istishab* and *bara'ah* also support this conclusion. This inference is the turning point of the present article and was not reached by the previous studies. A systematic re-reading of the *ijtihadi* foundations of the issue and a careful evaluation of the evidence for each view are therefore necessary.

Findings

The first finding is that the marital bond refers to the legal relation created and recognized between spouses by the conclusion of the marriage contract. Specific Shari'ah effects, such as the right of sexual access, procreation, maintenance, and inheritance, are attached to that relation.

Second, the issue can be examined by reference to *ijtihadi* evidence, including the Qur'an and reports, as well as practical principles. In this study, however, the focus is placed on *ijtihadi* evidence as the principal source for deriving Shari'ah rulings.

Third, the issue can function as a general principle and guiding *fiqhi* framework for many newly emerging medical questions.

Fourth, the relevant reports may be divided according to their meaning into three groups: reports indicating dissolution of the marital bond immediately upon death; reports indicating continuation of the bond until the end of the waiting period for the woman, and, if one accepts certain reports establishing a waiting period for the man, until the end of that period as well; and reports indicating the permanent continuation of the marital bond.

Fifth, the overall body of evidence suggests that the third view is stronger: the marital bond is not dissolved by the death of one spouse, but continues permanently. Even if the *ijtihadi* evidence is not regarded as complete because of ambiguity or omission, the practical principles of *istishab* and *bara'ah* support the same result.

Discussion

Although some *fiqhi* studies have examined the marital bond after the death of one spouse, the present article is innovative in its comprehensive collection and enumeration of the evidence, its attention to details that clarify obscure aspects of the debate, and its method of data analysis and problem-solving.

These features lead to a new result on the issue and distinguish this study from previous works.

Conclusion

The preferred conclusion is that the marital bond is not dissolved by the death of one of the spouses, but continues after death. Although reliance on the verse concerning guarding the private parts does not prove the claim and may even suggest interruption of the bond after death, and although the report of Umm Salamah is not conclusive for this issue, other indicators prevent the argument for continuation from being undermined. These include the true use of the term *zawjah* for a deceased spouse and the rebuttal of the alleged necessary implication between the condition of non-restoration of the deceased and the disclosure of severance of the marital bond. If the *ijtihadi* evidence is considered incomplete because of ambiguity or omission, one must turn to practical principles. In this context, *istishab* and *bara'ah* generally support the continuation of the marital bond.

Declarations

Author Contributions: All stages of data collection, report preparation, and article writing were carried out by Somayeh Hasani.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: The author declared no acknowledgement of any natural or legal person.

Ethical Considerations: The author observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research and confirmed this matter.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The author declared no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: The author declared that no artificial intelligence was used in any stage of writing the article.

بازخوانی مبانى فقهی «علقه زوجیت» پس از مرگ یکی از طرفین، با تکیه بر ادله اجتهادی امامیه

سمیه حسنی

۱. استاد، گروه فقه خانواده، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران استان تهران، تهران، ایران. رایانامه: smyhhsny638@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

اسپریم متوقی،

علقه زوجیت،

مسائل نوپدید،

رابطه زناشویی،

مرگ زوجین

مسئله «علقه زوجیت» (رابطه زوجیت) یکی از مسائل کاربردی در فقه به‌طور عام و در فقه پزشکی به‌طور خاص است که مفاد آن بررسی استمرار یا انحلال رابطه زوجیت با مرگ یکی از طرفین است. این مسئله می‌تواند نقش مهمی در اجتهاد و استنباط احکام شرعی در عرصه‌های مختلف فقه ایفا کند و به‌دلیل امتناع از اختلاط انساب و میاه، به‌عنوان یک چارچوب فقهی در سایر ابواب فقه، قابل تمسک باشد؛ در حقیقت در این مقاله به‌دنبال پاسخ‌گویی به این سوال اساسی هستیم که آیا مرگ موجب انحلال رابطه زوجیت می‌گردد یا خیر؟ در نهایت به روش گردآوری کتابخانه‌ای مطالب و تحلیل آن‌ها، به سه قول در مسئله دست آمد: اول، انحلال علقه زوجیت با مرگ؛ دوم، تداوم علقه تا انقضای عده وفات؛ سوم، استمرار علقه زوجیت تا ابد. در هر قول، استدلال‌ها آورده و اشکالات وارد شده به هر یک، پاسخ داده شده و نتیجه آنکه دلالت قول سوم و ادله دال بر تداوم علقه زوجیت پس از مرگ یکی از زوجین، قوی‌تر است. حداقل آنکه اگر به‌واسطه اجمال یا اهمال ادله اجتهادی و نصوص، دلالت آن‌ها تام نباشد، مجری اصل (اصل برائت و اصل استصحاب) است و باز هم قول سوم تقویت می‌شود؛ فهو المقصود.

استناد: حسنی، سمیه. (۱۴۰۴). بازخوانی مبانى فقهی «علقه زوجیت» پس از مرگ یکی از طرفین، با تکیه بر ادله اجتهادی امامیه. مطالعات فقه اسلامی و مبانى حقوق. ۲۰(۲)، ۱۷۹-۲۰۴.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23654.2282>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

مسئله تداوم یا انحلال علقه زوجیت پس از مرگ زوج از جمله مباحث بنیادین فقه خانواده است که آثار متعددی در حوزه‌های عبادی، حقوقی و کیفری بر آن مترتب می‌شود. گرچه این موضوع به صورت مستقل کمتر در کانون توجه فقیهان قرار گرفته، اما در ضمن مباحثی چون نفقه، ارث، حرمت استمتاع، غسل و کفن و دیگر احکام مرتبط با زوجیت، به طور پراکنده بدان پرداخته شده است. اهمیت این مسئله در روزگار معاصر، به ویژه با پیشرفت‌های پزشکی و امکان بهره‌گیری از اسپرم زوج پس از وفات وی در فرایند تلقیح مصنوعی و باروری‌های پسامرگ، ابعاد تازه‌ای یافته و آن را به یکی از مسائل مبتلابه فقه پزشکی تبدیل کرده است.

پرسش محوری آن است که آیا با مرگ زوج، رابطه زوجیت به طور کامل منحل می‌شود یا نوعی استمرار اعتباری - خواه تا انقضای عده وفات و خواه تا ابد - برای آن قابل تصور است؟ پاسخ به این پرسش، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحلیل فقهی مشروعیت یا عدم مشروعیت تلقیح مصنوعی پس از وفات شوهر دارد؛ زیرا در فرض بقای علقه زوجیت، تلقیح می‌تواند در چارچوب رابطه زوجیت ارزیابی شود، اما در صورت انحلال نکاح، چنین اقدامی با موانع شرعی مواجه خواهد بود. افزون بر این، تعیین وضعیت علقه زوجیت در این فرض، در مسائلی نظیر استحقاق نفقه زوجه، صدق عنوان زنا بر برخی استمتاع خاص پس از مرگ و سایر آثار مترتب بر زوجیت نیز تأثیر مستقیم دارد.

با وجود اهمیت عملی و نظری موضوع، برخی از مقالات با این موضوع نگاشته شده است مانند: «تداوم علقه زوجیت در فرض مرگ یکی از زوجین: از علقه زوجیت تا علقه احترام» نوشته محمدجعفر صادق پور و زهرا بازرگانی در مجله پژوهشی فقه سال ۱۴۰۱ و مقاله «بررسی علقه زوجیت پس از وفات مرد، جهت تلقیح مصنوعی به زوجه» نوشته مهدی موحدی محب و علی اسلامی‌فر در مجله پژوهشی پژوهش‌های فقهی سال ۱۴۰۱؛ که مهم‌ترین اشکال وارده بر مقالات مذکور، در «روش تحلیل داده‌ها» است که منتج به «نتیجه‌گیری» نادرست در هر دو مقاله می‌گردد؛ چراکه اولاً، ادله غالباً به صورت غیرمتمرکز و در خلال مباحث دیگر طرح شده و کمتر با رویکردی مستقل و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است، و ثانیاً روشمندی و تحلیل ناصحیح، منتج به یافته‌هایی ناصواب شده به گونه‌ای که هر دوی این مقالات، «مرگ» را موجب انحلال «علقه زوجیت» می‌دانند، درحالی‌که بررسی‌های انجام‌شده در ادله اجتهادی،^۱ بیانگر «استمرار» و تداوم «علقه زوجیت» پس از مرگ یکی از طرفین است که البته «ادله فقاهتی» مانند اصل استصحاب و برائت نیز، مؤید همین معناست. و این «استنتاج» نقطه عطفی در مسئله بوده که هیچ‌یک از پژوهش‌های پیشین به آن دست نیافته‌اند. از این رو، بازخوانی مبانی اجتهادی مسئله و ارزیابی استنادات هر دیدگاه، ضروری است.

۱. ادله اجتهادی در مقابل ادله فقاهتی، به مجموعه‌ای از ادله از میان نصوص قرآن کریم و روایات معتبره معصومین علیهم السلام بیرون کشیده و اطلاق می‌گردد.

مقاله حاضر با رویکردی اجتهادی، درصدد است ضمن تبیین اقوال و ادله مربوط به انحلال یا استمرار علقه زوجیت پس از مرگ زوج، مبانی اجتهادی هر دیدگاه را بررسی و ارزیابی نماید، مبنایی که ریشه در نصوص و متون فقهی دارد.

دسته‌بندی نصوص و ادله اجتهادی

در اینجا روایات مربوطه را برحسب مدلولشان، به سه بخش تقسیم می‌گردد:

- (۱) روایاتی که مدلولشان بیانگر انحلال علقه زوجیت به مجرد وفات است.
- (۲) روایاتی که مدلولشان بیانگر بقای علقه زوجیت تا پایان عده برای زن (و پایان عده مرد، در صورتی که عده را طبق برخی روایات برای مرد ثابت بدانیم).
- (۳) روایاتی که مدلولشان بیانگر بقای علقه زوجیت تا ابد است.

۱- انحلال علقه زوجیت به مجرد وفات

برخی فقیهان خصوصاً فقیهان معاصر، رابطه زوجیت را با وفات یکی از طرفین منحل می‌دانند، مانند آیت‌الله مهدی گنجی،^۱ حضرات آیات سید محمدرضا سیستانی، ناصر مکارم شیرازی، سید محمدحسین فضل‌الله، محسن طباطبایی حکیم (۱۳۷۴، ج. ۴، ص. ۱۶۴)، سید عبدالکریم اردبیلی (نقل شده در: حسینی، ۲۰۰۵، ص. ۱۷۱)، آیت‌الله یوسف بحرانی (۱۳۷۹، ج. ۴، ص. ۶۴)، آیت‌الله سبحانی (۱۳۹۶) و غیرهم.

۱-۱- ادله انحلال علقه زوجیت به مجرد وفات

دلیل اول - زوجیت علقه‌ای بین دو انسان زنده است

بخش اول استدلال: ازدواج علاقه و ارتباط بین دو انسان زنده، یعنی مرد و زن، است. عنوان «انسان» از جسم و روح تشکیل شده است، اگر روح از جسم جدا شود، آنچه باقی می‌ماند جسم و جسد وی است. و در واقع یک جماد است مانند سایر جمادات. درحالی که زوجیت برای جمادات، معتبر نیست. و این همان چیزی است که مرحوم آیت‌الله خویی نیز در بعضی از کلماتشان به آن اشاره کرده‌اند: «ان علقه الزوجیه انما تنقطع بالموت عرفاً، لا بانقضاء عده. و العده انما هی حکم شرعی تعبدی انما جعلت تجلیلاً للمیت و احتراماً له، لا لبقاء علقه الزوجیه، اذ لا معنی لاعتبار الزوجیه للجماد و الذی منه المیت» (توحیدی، ۱۴۱۲، ج. ۶، ص. ۲۷۲).
بخش دوم استدلال با تقریب مرحوم خویی: همچنین می‌توانیم بگوییم همان‌گونه که مرحوم خویی طلاق را موجب محدودیت علقه زوجیت دانسته‌اند (توحیدی، ۱۴۱۲، ج. ۶، ص. ۲۲)، وفات نیز، مماثل طلاق است، و علقه زوجیت ایجاد شده به حساب اعتبار عقلایی، به ماقبل وفات محدود می‌شود و اساساً دلیلی بر استمرار علقه زوجیت به مابعد وفات وجود ندارد اگرچه فرض کنیم که عقلاً زوجیت برای میت، معتبر است (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۰۹).

۱. زوجیت و هر آنچه مربوط به آن است، فقط در زمان حیات معنا پیدا می‌کند و اشکالی ندارد که شارع برای زنی که قبلاً همسر بوده، برخی از احکام را وضع کند (گنجی، ۱۳۹۴).

دلیل دوم - عدم جواز استمتاعات زوجیت از میت

الف - عدم جواز رابطه زناشویی و مقاربت با میت: در اینجا مسئله اختلافی است: برخی رابطه زناشویی با متوفی را مستوجب «حد» می‌دانند (خویی، ۱۴۱۶، ج. ۵۲، ص. ۱) و برخی آن را ساقط دانسته و زوج را بنا به علل مختلف، مستوجب «تعزیر» می‌دانند. آیت‌الله تبریزی در خلال درس خارج فقه خویش می‌فرماید: و طء و رابطه زناشویی با زوجه متوفی توسط زوج، حرام است و زوجیت مادامی که زنده هستند برقرار است و بعد از مرگ، علقه زوجیت قطع می‌شود. و اگرچه حد زنا نمی‌خورد لکن، تعزیر می‌شود زیرا او خیال می‌کند که زوجیت هنوز باقی است (تبریزی، بی‌تا، ذیل بحث وطی میت). «حد» به خاطر شبهه و بقای علقه زوجیت، ساقط می‌شود اما از آنجا که میت هتک حرمت شده، زوج تعزیر می‌شود (فاضل هندی، ۱۴۰۵، ص. ۴۱۰).

ب - عدم جواز لمس و نظر میت: مقتضای برخی از نصوص عدم جواز نظر به هیچ بخشی از بدن یا موی زوجه متوفی است، آن‌چنان‌که در صحیح حلی از ابوالعبدالله امام صادق علیه‌السلام آمده: «قال سیل عن الرجل یغسل امراته؟ قال: نعم، من وراء الثوب و لا ینظر الی شعرها و لا الی شیء منها.» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۶، ح. ۱۱).

دلیل سوم - عدم ثبوت نفقه

نصوص معتبری بر عدم ثبوت نفقه برای زنی که شوهرش مرده، حتی در طول مدت عده، چه رسد به بعد از آن، دلالت دارند، از جمله: موثقه زراره از ابی‌عبدالله امام صادق: «فی المراه المتوفی عنها زوجها، هل لها نفقه؟ قال: لا» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۱۵، ص. ۲۳۵، ح. ۱۱).

دلیل چهارم - جواز ازدواج زوج یا خواهر زن یا همسر پنجم، در طول مدت عده

در برخی از اخبار، امکان تزویج در طول مدت عده با همسر پنجم و یا خواهر زن، وجود دارد که همین اخبار مستمسکی در جهت حکم به انقطاع علقه زوجیت با مرگ یکی از طرفین، قرار گرفته است. از جمله در دو خبر علی بن ابی‌حمزه عن ابی‌ابراهیم علیه‌السلام، «قال: سألته عن الرجل کانت له امرأه فهلکت. أتزوج أختها؟ قال: من ساعتها، ان أحب.» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۱۵، ص. ۴۸۱، ح. ۳) و خبر علی بن جعفر از برادرش موسی بن جعفر علیه‌السلام: «قال: سألته عن رجل کانت له أربع نسوة فماتت احداهن. هل یصلح أن یتزوج فی عدتها آخری قبل أن تنقضی عده الوفاة؟ قال: اذا ماتت فلیتزوج متی أحب.» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۱۴، ص. ۴۰۲، ح. ۷)، به این مطلب اشاره شده است.

دلیل پنجم - جواز ازدواج مجدد زنی که شوهرش مرده، بعد از عده

دلیل این جواز این است که احتمال نمی‌رود زن در عصمت دو شوهر در زمان واحد باشد. ولی عدم جواز ازدواجش در اثنا عده، به دلیل احترام به میت، حداد برای او، و... است، نه از این جهت که زوجه هنوز در عصمت شوهر متوفی هست. همان‌طور که شارع مقدس، عده را برای مطلقه بانته مدخوله، غیرصغیره و یائسه، بنابر علل دیگر، وضع کرده است.

دلیل ششم - ارتکاز متشرعه مبنی بر عدم جواز تغسیل هر یک از زوجین توسط دیگری

این ارتکاز برآمده از مدلول روایاتی است که دلالت بر تغسیل حضرت زهرا علیها السلام توسط امیرالمؤمنین علیه السلام دارند. هرچند که این ادله خاص بوده و قابل تعمیم در حکم، نیستند؛ اما از ارتکاز متشرعه در مدلول آن‌ها برای اثبات انقطاع علقه زوجیت با وفات، استدلال می‌کنیم. شیخ صدوق از مفضل بن حجر روایت کرده، که از امام صادق پرسیده: «چه کسی حضرت فاطمه علیها السلام را غسل داد؟ فرمود: امیرالمؤمنین. فرد سؤال‌کننده تعجب کرد، امام فرمود: مگر نمی‌دانی که حضرت زهرا صدیقه بود و صدیقه را غیر از صدیق، غسل نمی‌کند.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۵۳۰).

همچنین محقق بحرانی در استدلال به این غسل می‌گوید: «برخی دست‌خطی یافتند به خط شیخ محمدبن علی الجبعی که نقل می‌کرد از دست‌خط شهید (احتمالاً شهید ثانی) که نوشته بوده: زمانی که امیرالمؤمنین، فاطمه را غسل داد، ابن عباس با تعجب از ایشان پرسید: آیا فاطمه را غسل دادی؟ امیرالمؤمنین فرمود: آیا سخن پیامبر را نشنیده‌ای که فرمود: و فاطمه، همسر تو در دنیا و آخرت است. شهید می‌گوید: تعجب ابن عباس از تغسیل زهرای مرضیه توسط امیرالمؤمنین علیهما السلام و سؤال درباره آن، دلالت بر نوعی ارتکاز متشرعه، مبنی بر انقطاع علقه زوجیت با وفات می‌کند و برای زوج تغسیل جایز نیست» (بحرانی، ۱۳۷۹، ج. ۳، ص. ۴۰۰). همچنین در مصباح الفقیه نیز آمده: «بله، شاید از این روایت، منع تغسیل مستفاد شود؛ چراکه این تغسیل برخلاف متعارف بوده و کسی جز در موارد اضطراری این کار را نمی‌کند و به همین علت سینه سؤال‌کننده تنگ شده.» (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۷، ص. ۳۵۶).

همان‌گونه که در روایات بالا اشاره شد، شخص سؤال‌کننده از تغسیل حضرت زهرا توسط امیرالمؤمنین علیهما السلام تعجب می‌کند، یعنی علم به این داشته که غسل جایز نیست و همین مطلب، نشان‌دهنده ارتکاز عدم جواز تغسیل هر یک از زوجین دیگری را بعد از وفات، و نهایتاً انقطاع علقه زوجیت با وفات است.

۲-۱. مناقشه در استدلال‌های شش‌گانه فوق‌الذکر**رد استدلال اول**

مناقشه در بخش اول استدلال: اینکه گفته شده «ازدواج» علاقه و رابطه میان دو «انسان» است و هر کس بمیرد، «جماد» می‌شود و زوجیت برای جماد، معنا ندارد، مخدوش است؛ به دو دلیل:

الف - عرف حیات را از عوارض انسان می‌داند: استدلال اولی از لحاظ علمی صحیح است، ولی از نظر عرفی، خیر. از نظر عرف، «حیات» از عوارض انسان است، نه از مقومات صدق این عنوان بر او. بنابراین «میت» نیز یک انسان شمرده می‌شود، اگرچه زنده نیست و مردم او را مانند سایر جمادات نمی‌بینند. بنابراین با مرگ زوج، شایسته نیست در انسانیت او شک کنیم. اگرچه شک در بقای زوجیت، از جهت اینکه احتمال دخالت حیات در بقای زوجیت وجود دارد، باقی است.

ب - زوجیت به‌نحو اعتباری باقی است:

ادعا شده عرف، زوجیت را با مرگ کاملاً زایل نمی‌داند، بلکه آن را مانند رابطه بنوت باقی می‌داند، با این تفاوت که بنوت تکوینی و زوجیت اعتباری است. آیت‌الله سید محمدرضا سیستانی در تأیید این مطلب اشکال تقضی مطرح می‌کند: اگر مرگ موجب زوال عنوان شود، چگونه نجاست سگ پس از مرگ باقی می‌ماند، با اینکه موضوع حکم عنوان «کلب» است؟ این امر نشان می‌دهد عنوان عرفی با مرگ زایل نمی‌شود (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۰). همچنین در ادله نجاست میته نیز عنوان موت مربوط به اجزای دارای روح است، نه فاقد آن (یزدی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۴۶۱). بنابراین استناد به زوال عنوان انسان برای اثبات انقطاع زوجیت ناتمام است (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۱).

مناقشه در بخش دوم استدلال (تقریب مرحوم خویی): در مورد تقریب فوق‌الذکر در باب «وفات» که نظیر تقریب آیت‌الله خویی در باب طلاق، آورده شد، از آن‌چه بیان شد عدم تمامیت تقریب، در خصوص «ماقبل وفات» معلوم شد، و در مورد «مابعد وفات» نیز، این تقریب مبتنی بر عدم اطلاق عقلایی است که این همان اول کلام است.

رد/ استدلال دوم:

الف) مناقشه در استدلال به «عدم جواز نظر»:

دسته اول روایات - روایاتی که نهی از نظر می‌کنند، مانند صحیح‌ه حلبی عن ابی‌عبدالله علیه‌السلام: «قال سئل عن الرجل یغسل امرأته، قال: نعم، من وراء الثوب، لاینظر الی شعرها و لا الی شیء منها، وأمرأه تغسل زوجها لانه اذا ماتت كانت فی عده منه. و اذا ماتتهی فقد انقضت عدتها» (نوری، ۱۴۰۸، باب ۲۴ در ابواب غسل میت، ج. ۱۱؛ طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۱، صص. ۴۴۰ و ۴۴۱؛ طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۱، ص. ۲۰۰).

دسته دوم روایات - روایاتی که نظر را جایز می‌دانند: گروه دیگری از روایات، نظر زوج و زوجه بعد از فوت را به بدن دیگری، جایز می‌دانند، مانند دو روایت صحیح‌ه محمدبن مسلم «قال: سالت ابا جعفر، عن امرأه توفیت أیصلح لزوجها أن ینظر الی وجهها و رأسها؟ قال: نعم» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۵). و صحیح‌ه عبدالله بن سنان، «قال: سالت ابا عبدالله عن رجل: أیصلح انظر الی امرأته حین تموت أو یغسلها، ان لم یکن عندها من یغسلها؟ و عن امرأه هل تنظر الی مثل ذلک من زوجها، حین تموت؟ فقال: لا بأس بذلک. انما یفعل ذلک اهل المرأه کراهیه أن ینظر زوجها الی شیء یکرھونه منها» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۳).

راه‌حل‌های سه‌گانه در حل تعارض روایات نظر:

راه‌حل اول - اخبار نهی از نظر را حمل بر کراهت می‌کنیم: دو روایت فوق‌الذکر را با هم جمع، و روایت «نهی از نظر» را حمل بر کراهت می‌کنیم؛ و قرینه این جمع نیز علتی است که در ذیل صحیح‌ه کنانی^۱ آمده

۱. در متن روایت کنانی آمده «لا نظری الی عورتها» که بعید نیست که جمله حشو باشد، زیرا بعد از تغسیل از روی لباس که ظاهراً به منظور پرهیز از نظر به مطلق بدن است، جایی برای این جمله نمی‌ماند و مؤید این سخن خبر ابن‌ابی‌نصر (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۵، ج. ۷) است که در الفاظ با روایت کنانی یکسان است، ولی این جمله فوق‌الذکر را ندارد (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۰).

است: «و تغسله امراته اذا مات، و المرأه اذا ماتت لیست بمنزله رجل؛ المرأه أسوا منظرا اذا ماتت.» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۶، ح. ۱۲). از این جا دانسته می‌شود که امر به تغسیل زوجه از روی لباس، تعدی نیست، بلکه مولوی بوده، زیرا زن بعد از مرگش تکویناً و طبیعتاً زشت می‌شود.

راه حل دوم - عدم جواز نظر باعث ایجاد اشکال نقضی می‌شود: حتی اگر فرض کنیم که نگاه و نظر شوهر به همسر متوفی خویش، حرام است، باز هم احتمال نمی‌رود که این حرمت به واسطه انقطاع علقه زوجیت بعد از مرگ یکی از زوجین باشد؛ چراکه این سخن، مقتضی عدم جواز لمس است. درحالی که «تغسیل» طبق ادله تا ابد جایز و عادتاً بر «لمس» استوار است. درحالی که در برخی از نصوص، از جمله صحیحہ حلبی آمده: «ان المرأه اذا ماتت یدخل زوجها یده تحت فمیصھا، فیغسلھا» (نوری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۱۴، ح. ۳ و ۵) بدون آنکه اشاره کند به لزوم استفاده از لیف یا چیزی شبیه آن، برای پرهیز از لمس زوجه متوفی. این روایت به وضوح، بر جواز لمس زوجه متوفی، دلالت می‌کند؛ بنابراین شایسته است که صحیحہ کنانی را که ظاهر بر لزوم «پرهیز از لمس در حین تغسیل است»، حمل بر افضلیت کنیم.

راه حل سوم - التزام به این استدلال باعث تناقض در حکم، در زمان عده می‌شود: اگر صحیحہ حلبی را به خاطر نهی از نظر و نگاه کردن زوج به زوجه دال بر انقطاع علقه زوجیت با فوت یکی از زوجین، بدانیم، با این استدلال، «جواز نظر زوجه به زوج» ذیل صحیحہ حلبی را نمی‌توانیم توجیه کنیم؟ نمی‌توانیم طبق صدر صحیحہ، بقای علقه زوجیت در زمان عده و طبق ذیل روایت، انحلال علقه زوجیت در زمان عده را توجیه کنیم و محال است که در یک بازه زمانی خاص - زمان بین وفات تا انقضای عده - هم علقه زوجیت باقی باشد و هم نباشد. حاصل آنکه در روایات چیزی که حاکی از عدم جواز نظر یا عدم جواز لمس بدون شہوت باشد، نیافتیم؛ اطلاق دو صحیحہ فوق‌الذکر یعنی صحیحہ محمد بن مسلم و عبد الله بن سنان، نیز ظهور در «جواز نظر و لمس با شہوت» دارد.

ب) مناقشه در استدلال به «حرمت و طء میت»: ظاهر آنکه جمعی از فقیهان آن را تحریم کرده و حتی ادعای اجماع بر آن شده است (نجفی، ۱۳۶۲، ص. ۶۶۱). حال آنکه اگر بر حرمت مقاربت، دلیل خاص نیز می‌داشتیم، باز هم امکان نداشت که از آن به عنوان حجت بر انتفای علقه زوجیت، استفاده کنیم، و اگر هم، حرمت مقاربت را مبتنی بر انقطاع علقه بدانیم، این خودش اول کلام است.

رد استدلال سوم:

الف) موضوع وجوب نفقه، تمکین زوجه است: سقوط نفقه به واسطه وفات زوج، دلالت بر انتفای علقه زوجیت نمی‌کند؛ همان‌گونه که سقوط آن با نشوز، بیانگر انقطاع علقه نیست. موضوع وجوب نفقه، «تمکین زوجه» است، فلذا با مرگ یا نشوز زوجه، «تمکین زوجه» و به تبع آن وجوب نفقه منتهی می‌شود.

ب) وجود برخی اخبار متعارض با اخبار دال بر ثبوت نفقه: برخی از نصوص دلالت بر عدم سقوط نفقه می‌کنند، مانند: معتبره محمد بن مسلم از یکی از دو امام علیهما السلام: «قال: المتوفی عنها زوجها، ینفق علیها من مالہ».

رد استدلال چهارم:

الف) حرمت جمع بین دو خواهر، مربوط به زمان حیات است: آن چه از اقتضای ادله به دست می آید، آن است که، جمع دو خواهر یا جمع پنج زوجه در نکاح، در «زمان حیات» ممنوع است، فلذا با فرض بقای زوجیت نیز، دلیلی بر منع نکاح با همسر پنجم یا خواهر زن، بعد از مرگ، وجود ندارد. عجیب آنکه برخی از افراد از این مطلب در استدلال انتقاعی علقه زوجیت بعد از مرگ یکی از زوجین استفاده می کنند؟

ب) وجود اخباری دال بر حرمت ازدواج با همسر عقدی پنجم تا قبل از انقضای عده: در استدلال چهارم اشکال می شود به این نحو که، در مقابل روایاتی که دلالت بر جواز ازدواج با همسر پنجم بلافاصله بعد از مرگ همسر چهارم دارند، برخی از نصوص بر عدم جواز ازدواج با همسر پنجم دلالت می کنند مگر بعد از انقضای عده: در مؤثقه عمار آمده: «قال ابا عبدالله علیه السلام: عن رجل یكون له أربع نسوة، فتموت احداهن. فهل یحل له ان یتزوج أخرى مکانها؟ قال: لا، حتی تأتی علیها أربعة أشهر وعشر.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۱۴، ص. ۴۰۱، ح. ۵). این روایت به دو سند از امام صادق علیه السلام وجود دارد که یکی منقول از عمار است و دیگری منقول از ابو جعفر. در روایت عمار آمده که: ازدواج نکند تا پایان عده. ولی در روایت ابو جعفر آمده: ازدواج در اثنای عده جایز است. صاحب وسایل فرموده که شیخ طوسی، روایت عمار را حمل بر استحباب کرده، زیرا با فوت زوجه، زوج بلافاصله می تواند زوجه دیگری اختیار کند (الشمی، ۲۰۲۱، ص. ۸۰).

رد استدلال پنجم (جواز ازدواج مجدد زن بیوه، با مرد دیگری بعد از انقضای عده):

اگر ممنوعیت این مورد، ثابت نشود، مستلزم آن خواهد بود که، زن در عصمت زوجیت دو مرد زنده در زمان واحد (از عده به بعد) خواهد بود. و همان طور که از برخی روایات (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۱۴، ص. ۳۹۸، ح. ۲) برمی آید، حکمتش، آن است که مشخص نمی شود که فرزند حاصله، متعلق به کدام شوهر است؛ چرا که دو شوهر مشترکاً در نکاح یک زن بوده اند. چگونه می توان برای اثبات انقطاع علقه زوجیت بعد از وفات، به این دلیل استناد کرد؟

رد استدلال ششم، مبنی بر وجود ارتکاز متسرعه بر عدم جواز تغسیل:

در این جا تعجب راوی، کاشف از علم راوی به حرمت تغسیل نیست، بلکه کاشف از عظمت مقام رفیع حضرت زهرا ی مرضیه علیها السلام است که عظمت ایشان تا چه حدی است که، تغسیل ایشان توسط امیرالمؤمنین انجام می گیرد (خوبی، ۱۴۰۷، ص. ۳۴۲). امیرالمؤمنین علیه السلام غسل نبوده اند و تغسیل ایشان، از باب «لایمسه الا المطهرون» بوده، نه به خاطر اضطرار (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶). بنابراین حتی دلالتی بر کراهت ندارد، چه رسد به حرمت (خوبی، ۱۴۰۷، ص. ۳۴۲). از طرفی در این جا با موردی ویژه و خاصی روبه رو هستیم که نمی توانیم از آن استنباط حکم عام داشته باشیم، چرا که طبق نظر مشهور فقیهان امامیه، تغسیل هر یک از زوجین دیگری را بعد از وفات، مطلقاً جایز است (خواه در دوران عده و خواه بعد از عده). حداکثر آن که، اگر فرضاً از این ارتکاز، حکم به ممنوعیت تغسیل متوفی توسط همسر کنیم،

باز هم دلیل انقطاع علقه زوجیت بعد مرگ نیست، بلکه ورود نص است که تعبداً باید آن را پذیرفت (محسنی، ۱۴۲۶، ج. ۱، ص. ۹۶؛ مصطفی اشرفی شاهرودی، درس خارج فقه به تاریخ ۹۲/۲/۲۰). نتیجه: همان‌گونه که به تفصیل بیان شد، برخی فقیهانی که مرگ را موجب انحلال علقه زوجیت می‌دانند، برای مدعای خویش از میان نصوص، ادله شش‌گانه‌ای آوردند که البته همگی قابل مناقشه بوده و هیچ‌کدام تمام نبودند؛ که پاسخ به هر کدام از آن‌ها به تفصیل گذشت.

۲- بقای علقه زوجیت تا انقضای عده زوجیه

برخی فقیهان، از جمله مرحوم صاحب جواهر (نجفی، ۱۳۶۲، ج. ۱۴، ص. ۶۶۱)، انحلال علقه زوجیت بالمره و یکباره را رد کرده و آن را منوط به انقضای علقه زوجیت برای زن (و تا پایان انقضای عده مرد در صورت ثبوت) دانسته و در این راه به اخبار تمسک کرده‌اند. مرحوم همدانی این اخبار را مستفیض بلکه متواتر می‌داند (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶). علامه جعفری به اخباری که شروع عده وفات را از زمان وصول خبر فوت شوهر به زن می‌دانند، برای بقای علقه زوجیت تا انتهای انقضای عده تمسک کرده و این روایات را مستفیض می‌دانند (جعفری، ۱۳۷۷، استفتائات باروری‌های پسامرگ).

مرحوم محقق خوبی با توجه به تعلیل موجود در متن برخی روایات مربوط به جواز تغسیل زوجه توسط زوج و تمسک به عبارت «بأنها منه فی عده»، صراحتاً تداوم علقه زوجیت پس از وفات یک از زوجین را تأیید می‌فرماید (خوبی، ۱۴۰۷، ج. ۸، ص. ۱۲۲).^۱ البته ایشان در جایی دیگر، در جواب از اشکال - اطاله زمان، باعث انقطاع علقه زوجیت عرفاً می‌شود - علقه زوجیت را با مرگ یکی از زوجین، منحل می‌دانند که البته با سخن قبلی ایشان تعارض دارد (خوبی، ۱۴۰۷، ج. ۸، ص. ۱۲۷).^۲

۱-۲- ادله بقای زوجیت تا انقضای عده وفات زوجه

دلیل اول - وجود عبارت تعلیلی «انها منه فی عده» در برخی اخبار

بخش اول استدلال: بررسی عبارت تعلیلیه در صحیحه حلبی: «صحیحه حلبی عن ابی عبدالله علیه السلام: قال: سیل عن الرجل یغسل امرأته، قال: نعم، من وراء الثوب، لاینظر الی شعرها و لا الی شیء منها، و المرأه تغسل زوجها لانه اذا ماتت، كانت فی عده منه، و اذا ماتت هی، فقد انقضت عدتها.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، باب ۲۴، ابواب غسل میت، ج. ۱۱؛ طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۱، ص. ۴۴۰؛ طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۱، ص. ۲۰۰). برخی در مورد صحیحه حلبی می‌فرمایند: از جواز تغسیل از روی لباس، عدم انقطاع علقه زوجیت بالمره استفاده می‌شود زیرا اگر با مرگ، فوراً اجنبی می‌شد، مطلقاً غسل جایز نبود ولو از روی لباس (طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۱، ص. ۲۰۰).

۱. «علی أن الاخبار الوارد فی جواز تغسیل الزوجه زوجها، معلله بأنها منه فی عده، صریحه الدلاله علی بقاء العلقه الزوجیه».

۲. «ان علقه الزوجیه انما تنقطع بالموت عرفاً، لا بانقضاء عده. و العده، انما هی حکم شرعی تعبدی، انما جعلت لتجلیلا للمیت و احتراماً له؛ لا لبقاء علقه الزوجیه. اذ لا معنی اعتبار الزوجیت للجماد الأدی منه المیت».

همچنین، ایشان در جای دیگر می‌فرمایند: در صحیحۀ حلبی، ظاهراً معلول «حرمت نظر» و «وجوب غسل از روی لباس» است درحالی‌که نصاً و اجماعاً تغسیل یکی از زوجین توسط دیگری، جایز است، و ناچار باید ظاهر حدیث را به تأویل ببریم و به اهلش بسپاریم. و آن‌چه اجمالاً از این صحیحۀ برداشت می‌شود، اینکه: به‌خاطر وجود علت - معتده بودن زن - حکم به بقای رابطۀ زوجیت برای زن می‌شود.

لکن این علت برای مرد وجود ندارد بنابراین حکم نیز برایش منتفی است؛ یعنی با مرگ زوجه، زوج به او نامحرم می‌شود، که تأویل این حدیث را باید به اهلش سپرد. «وَأَمَّا صَحِيحَةُ الْحَلْبِيِّ فَظَاهِرُهَا كَوْنُ الْمَعْلُولِ حَرَمَةَ النَّظَرِ وَوَجُوبُ كَوْنِ الْغَسْلِ مِنْ وَرَاءِ الثَّوْبِ، لَا حَرَمَةَ الْغَسْلِ مِنْ حَيْثُ هُوَ كَمَا عَرَفْتَ وَعَلِمْتَ أَنَّهُ لَا بَدَّ مِنْ ارْتِكَابِ التَّأْوِيلِ فِي هَذَا الظَّاهِرِ وَالْحَاصِلُ: أَنَّ هَذِهِ الْعِلَّةَ مِمَّا لَا يُمْكِنُنَا تَعَقُّلَهُ، بَلْ عَلَيْنَا رَدَّ عِلْمِهَا إِلَى أَهْلِهَا، لَكِنْ مَعَ ذَلِكَ يَسْتَفَادُ مِنْهَا إِجْمَالًا اسْتِفَادَةٌ غَيْرَ قَابِلَةٍ لِلتَّشْكِيكِ أَنَّ الْحُكْمَ الْمَثْبُوتَ لِلزَّوْجَةِ بِوُجُودِ الْعِلَّةِ عَيْنَ الْحُكْمِ الْمُنْفِيِّ مِنْ طَرَفِ الزَّوْجِ بِفَقْدِهَا» (همدانی نجفی، ۱۳۶۷، ج. ۵، ص. ۷۵).

از منظر مرحوم محقق خوبی: ایشان می‌فرمایند: اینکه حکم شده که شوهر بعد از فوت همسرش لازم نیست عده نگه دارد، به این معنا نیست که دفعتاً، علقۀ زوجیت بینشان مطلقاً منقطع شود. وگرنه، زوج و زوجه نسبت به هم اجنبی و غریبه محسوب می‌شدند و، جواز تغسیل زوجه از روی پیراهن و لباس را نداشت (همان‌طور که در روایات آمده است)؛ زیرا جایز نیست اجنبی، اجنبیۀ را حتی از روی لباس بشوید. از سوی دیگر، این روایات دلالت بر بقای علقۀ زوجیت از جهتی دیگر نیز می‌کند، که همان «جواز نظر» به بخش‌هایی از اندام زن است که برای غیر از شوهر و محارم زن، نظر به آن‌ها جایز نیست. چراکه «قمیص» و «درع» که در روایت آمده، از شانه تا زانو یا ساق پا را می‌پوشاند و سر و گردن، آرنج تا نوک انگشتان دست و همچنین ساق پا، همگی مکشوفه باقی می‌ماند، فلذا اگر زوج، محرم نباشد، چگونه جایز است به آن‌ها نگاه کند. «ان ما دل علی أن الزوج لیس فی عده من زوجته لابد من أن یحمل علی أنه لیس فی عده منها بمرتبه، لا أن العلقه الزوجیه منقطعه بینهما مطلقاً، و الا فلو كان الزوج أجنبیا عن زوجته بالمره فكيف ساع أن یغسلها من فوق الثیاب و الدرع - كما فی الاخبار - لأن الأجنبی لا یجوز أن یغسل الأجنبیة و لو من فوق الثیاب، بل ان هذه الأخبار دالة علی بقاء العلقه الزوجیه من جهة الأخری أيضا و هی دلالتها علی جواز النظر ألی ما لا یحل النظر الیه لغير الزوج و المحارم، لأن القمیص و الدرع أنما یستران من فوق المنكب الی الركبة أو الی الرجل و یبقی الرأس و الرقبه مكشوفین وكذا تبقى یدها من الذراع الی آخر كفها و كذا رجلاها مكشوفة، فكيف جاز له النظر ألیها لو لم تكن زوجة له.» (خوبی، ۱۴۰۷، ص. ۱۲۰ با اندکی تصرف).

با توجه به مطالب متقدم می‌توان گفت: تغسیل مشروط به «از روی لباس» (نعم، من وراء الثوب)، حمل بر استحباب می‌شود، زیرا ادله غسل اطلاق دارد (کتاب الطهاره، ص. ۲۳۸) و شرط «من وراء الثوب» شرط تعبدی نیست، بلکه شرط کمال غسل است، نه صحت غسل (درحالی‌که شیخ در الاستبصار و المسالك، ستر عورت در تغسیل را، شرط تعبدی دانسته [همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶] و شیخ طوسی نیز، تغسیل زوجه را بدون لباس، جایز ندانسته‌اند [طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۱، ص. ۱۹۸]). البته مرحوم خوبی فرموده: «و ان كان الأحوط، اقتصار علی صورة فقد مماثل و كونه من وراء الثیاب» (خوبی، ۱۴۰۷، ص. ۳۲۵). عبارت «لا

بنظر الی شعرها»، نهی تنزیهی است نه تحریمی و حمل بر کراهت می‌شود، زیرا در صحیح‌های منصور بن حازم (یلقی علی عورتها خرقه)، عبدالله بن سنان و محمد بن مسلم، جواز نظر داریم؛ بنابراین صحیح‌ه حلبی را حمل بر کراهت می‌کنیم، اگرچه مخالف مقتضای تعلیل در حلبی است (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶).
بخش دوم استدلال: بررسی عبارت تعلیلیه در صحیح‌ه زراره: «صحیح‌ه زراره عن ابی عبدالله علیه السلام فی رجل یموت و لیس معه النساء، قال: تغسله امراته لانه منه فی عده، و اذا ماتت لم یغسلها لانه لیس منها فی عده.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۷۱۶) و امثالهم.

از منظر صاحب مصباح الفقیه: ایشان «معتده بودن» را علت برای «بقای علقه زوجیت (معلول / حکم)» می‌داند که با مرگ زن، حکم منتفی به انتفای علت می‌شود؛ به این معنا که با مرگ زوج، زوجه در عده وفات بوده و همین معتده بودن، علت بقای علقه زوجیت است و عبارت «تغسله امراته لانه منه فی عده» که مشعر به جواز تغسیل زوج توسط زوجه است، مؤید همین مطلب است. لکن از آن‌جایی که مرد به حسب روایات بعد از مرگ همسرش، لازم نیست عده نگه دارد، علقه زوجیت بین او و همسرش با مرگ همسرش، پاره می‌شود؛ یعنی با انتفای علت، معلول (علقه زوجیت) منتفی می‌شود. عبارت «و اذا ماتت لم یغسلها لانه لیس منها فی عده» مؤید همین معناست «انّ مفادهما - علی ما تقتضیه العله المنصوصه - انّما هو کون حکم المرأة عند انقضاء عدتها حکم الرجل عند موت زوجته، فانّهما صریحان فی انتفاء الحكم المعلّل له عند موت الزوجه بانتفاء علته، وهی کونها معتده.» (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶).

از منظر صاحب کشف اللثام: فاضل هندی نیز همین نظر را تأیید کرده، که عده در این رابطه نقش موضوعی دارد و اگر در عده باشد حکم زوجیت ممکن است و اگر خارج از عده باشد اصلاً زمینه ندارد؛ مخصوصاً آمده که اگر از عده خارج شده باشد و شوهر جدیدی اختیار کند، اگر زوجیت باقی باشد، تعدد زوجیت برای زوجه می‌شود که خلاف ضرورت فقهی است (فاضل هندی، ۱۴۰۵).

از منظر مرحوم محقق خویی: ایشان می‌فرمایند در روایات، علت جواز تغسیل زوج توسط زوجه، حضور زوجه در اثنا عده، بیان شده است که این حضور، صراحتاً دلالت بر بقای علقه زوجیت پس از وفات دارد: «ان الأخبار الواردة فی جواز تغسیل الزوجه زوجها معلله بأنّها منه فی عده صریحه الدلالة علی بقاء العلقه الزوجیه بینهما» (خویی، ۱۴۰۷، ص. ۳۲۵). همچنین در جای دیگر در ذیل تعلیل صحیح‌ه زراره، می‌فرماید روایات زیادی وجود دارند که دلالت بر جواز تغسیل می‌کنند و بعضاً شامل این تعلیل «و اذا ماتت لم یغسلها، لانه لیس منها فی عده» و عبارت تعلیلیه «مما یکرهه اهل الزوجه» (خویی، ۱۴۰۷، ص. ۳۲۵)^۱ می‌شوند؛ بنابراین تعلیل در این روایت، تعلیل به امر خارجی است، نه عدم جواز تغسیل و دلالت بر عدم جواز شرعاً نمی‌کند. چگونه ممکن است نهی از تغسیل کند درحالی که زن و شوهر احق نسبت به یکدیگرند؟

بخش سوم استدلال: جمع میان دو روایت: با توجه به مطالب مذکور، و از آن‌جاکه سند روایت صحیح و معتبر است، جمع بین دو روایت می‌کنیم به این نحو که: ۱- نهی از تغسیل در عبارت «و اذا ماتت لم یغسلها»

۱. نهی ارشادی است و نه تبدیلی، زیرا نهی به خاطر یک امر تکوینی (زشت‌شدن صورت زن بعد از مرگ) است که امر خارجی است و تعلیل شرعی نیست.

بیانگر حرمت تغسیل، اختیاراً یا بدون لباس و پوشش است یا کراهت تغسیل. ۲- این روایت را حمل بر تقیه کنیم به خاطر موافقت آن با عامه و ابوحنیفه (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۷۵). «فالمعلول فی صحیحة زرارة أما حرمة التغسیل اختیاراً أو مجرداً عن الثیاب لا مطلقاً؛ أو کراهته كما هو الأقوی علی ما عرفت تفصیله فیما سبق، أو أنّ الصحیحة - مع ما فیها من التعلیل - جاریة مجری التقیة حیث حکى القول بمضمونها عن أبی حنیفة» (سمرقندی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۲۴۱؛ رافعی قزوینی، ۱۴۱۷، ج. ۲، ص. ۴۰۳؛ نووی، بی تا، ج. ۵، ص. ۱۵۰؛ ابن قدامه مقدسی، بی تا، ج. ۲، ص. ۳۱۱).

نتیجه: حاصل آنکه با توجه به تعلیل وارد شده در هر دو روایت، بودن در عده، علت بقای رابطه زوجیت است. و با مرگ شوهر، زن در عده او باقی است تا ۴ ماه و ۱۰ روز، و در این مدت علقه زوجیت وجود دارد. اما اگر زن فوت کند از آن جایی که عده ندارد، پس مرد در علقه زوجیت نیست و بعد از انقضای عده نیز هر دو از علقه زوجیت یکدیگر کاملاً خارج می شوند. «فالصحیحان تدلان بالصرحة علی مشاركة الزوجة بعد انقضاء عدتها مع الزوج فی الحكم المسبب.» (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۷۵).

دلیل دوم - تعارض دلای صحیحة حلبی با موثقة عمار

«صحیحة حلبی عن ابی عبدالله علیه السلام: قال: سیل عن الرجل یغسل امرأته، قال: نعم، من وراء الثوب، لا یُنظر الی شعرها و لا الی شیء منها، و المرأة تغسل زوجها لانه اذا ماتت، كانت فی عده منه، و اذا ماتت هی، فقد انقضت عدتها.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، باب ۲۴، ابواب غسل میت، ج. ۱۱؛ طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۱، ص. ۴۴۰؛ طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۱، ص. ۲۰۰). «صحیحة زرارة عن ابی عبدالله علیه السلام فی رجل یموت و لیس معه الا نساء، قال: تغسله امراته لانه منه فی عده، و اذا ماتت لم یغسلها لانه لیس منها فی عده.» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۷۱۶) و امثالهم، مبنی بر عدم لزوم عده بر مرد هنگام فوت همسرش، با مضمون موثقة عمار، مبنی بر ثبوت عده بر مرد، تعارض می کنند، بنابراین هیچ کدام صلاحیت نفی علقه زوجیت پس از فوت را ندارند.

دلیل سوم - روایت محمد بن مسلم

از ابا الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام: «قال: المتوفی عنها زوجها، تعدد حین یبلغها؛ لانها ترید أن تحد له» (طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۸، ص. ۲۴۷).

از امام رضا علیه السلام در مورد مردی سؤال شد که در غربت مرده و خبر مرگش را الان به خانواده اش می رسانند. از چه زمانی عده نگه دارد؟ امام فرمودند: زنی که شوهرش فوت کرده، از زمان وصول خبر مرگ، عده نگه دارد و رعایت حد لازم است.

از منظر علامه محمدتقی جعفری: ایشان از این روایت و روایت ابی بصیر در ذیل، عدم انقطاع علقه زوجیت بالمره را استنباط کرده و می فرماید: «زوجه تا پایان عده وفات، تنزیلاً در حکم زوجه واقعی متوفی است؛ زیرا مطابق برخی روایات، ابتدای عده وفات از زمان وصول خبر مرگ شوهر شروع می شود» (جعفری تبریزی، ۱۳۷۷، ص. ۳۰۷).

از منظر صاحب مصباح الفقیه: ایشان نیز در عدم انقطاع علقه بالمهره، به این روایت استناد کرده (همدانی نجفی، ۱۳۷۶، ج. ۵، ص. ۳۵۶).

دلیل چهارم - موقفه (یا حسنه) ابراهیم بن عبدالحمید عن ابی بصیر

از ابوبصیر و دیگران منقول است که: از امام صادق علیه السلام پرسیدم: دو شاهد نزد زنی شهادت می‌دهند که شوهرش او را طلاق داده یا از دنیا رفته است. زن نیز با مرد دیگری ازدواج می‌کند. سپس شوهر اول بازمی‌گردد. چه حکمی دارد؟ فرمود: دو شاهد حد زده می‌شوند و بدین جهت که شوهر دوم را فریب داده‌اند، ضامن پرداخت مهریه به او هستند. سپس زن عده نگه می‌دارد و نزد شوهر اولش بازمی‌گردد (کلینی، ۱۳۶۷، ج. ۷، ص. ۳۸۵). «عن ابی عبدالله علیه السلام: فی امرأة شهدها شاهدان بأن زوجها مات فتزوجت ثم جاء زوجها الأول. قال: لها المهر بما استحل من فرجها الأخير و يضرب الشاهدان الحد و یضمنان المهر بما غرا الرجل ثم تعتد و ترجع الی زوجها الأول» (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج. ۳، ص. ۵۹). اینکه حضرت امر به بازگشت زن به شوهر اول خویش می‌فرمایند، می‌تواند مشعر به این معنا باشد که اخبار فوت یا طلاق، منحل‌کننده علقه زوجیت نمی‌گردد.

و همین موقفه با سند دیگر: «محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان و علی بن ابراهیم عن ابیه جمیعاً عن ابن ابی عمیر عن ابراهیم بن عبدالحمید عن ابی بصیر و غیره عن ابی عبدالله علیه السلام أنه قال: فی شاهدین شهدا علی امرأة بأن زوجها طلقها أو مات فتزوجت ثم جاء زوجها قال: یضربان الحد و یضمنان الصداق للزوج بما غراه ثم تعتد و ترجع الی زوجها الأول» (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۱۵۰).

۲-۲- مناقشه در ادله چهارگانه بقای علقه زوجیت تا انقضای عده:

رد استدلال اول، موسوم به نظریه محقق خویی: در مورد افاضات مرحوم خویی قدس سره باید گفت که: ترخیص زوج در تغسیل، نظر و نگاه کردن و لمس کردن همسر متوفی‌اش، دلالت بر بقای علقه زوجیت بین زوجین پس از فوت یکی از زوجین نمی‌کند؛ و این قبیل روایات فقط بیانگر یک حکم «تعبدی» صرف هستند، نه در مقام بیان بقای علقه زوجیت یا عدم آن.

رد استدلال دوم، مبتنی بر عبارت تعلیلیه: تعلیلی که در روایت به آن اشاره شده است و در کلام مرحوم خویی نیز به آن استدلال شده «بأنها فی عده منه»، اقتضای بقای زوجیت در عده را ندارد و تنها هدفش توجه دادن به جواز نظر زن به شوهرش هنگام تغسیل است و نه بالعکس (همچنین در این تعلیل تفاوت زن و مرد، از جهت ثبوت عده بر زن بالعکس مرد، لحاظ شده است).

۳- بقای علقه زوجیت تا ابد^۱

۳-۱- ادله بقای زوجیت تا ابد

دلیل اول - عموم آیه حفظ فرج

عموم آیه حفظ فرج «و قل للمؤمنات یغضن من ابصارهن و یحفظن فروجهن» (نور، آیه ۳۱) که توسط مخصص منفصل «و الذین هم لفروجهم حافظون الا علی أزواجهم أو ما ملکت ایمانهم» (مؤمنون، آیات ۵-۷) تخصیص می‌خورد، بیانگر تداوم علقه زوجیت است، به این تقریب که: دلیل عام وارد شده و دلیل منفصل دیگری آن را تخصیص می‌زند؛ در معنای دلیل خاص شک می‌کنیم که آیا مقصود از «زوج» به‌طور مطلق است (اعم از حی و متوفی)، یا منظور «حی» به‌طور خاص است؟

در جواب باید بگوییم که در مخصص منفصل (برخلاف متصل)، دلیل عام در عموم ظهور یافته و تا وقتی تخصیصی بر آن وارد نشده، در تمام افراد خود حجت دارد تا وقتی که دلیل خاص منفصل وارد شده و پرده از اراده اصلی متکلم بردارد؛ بنابراین به‌دلیل عدم حجیت مراد متکلم که مشکوک و غیرمعین است، اجمال به عام سرایت نمی‌کند و این یعنی: «جواز تمسک به عام در شبهه مفهومیه مردد بین اقل و اکثر».

در مانحن فیه نیز، اطراف علم اجمالی مردد بین اقل و اکثر است:

الف) اقل (حی): نسبت به اقل، چون شک در اصل تخصیص وجود دارد، اصالت عموم جاری شده و شبهه را دفع می‌کند و حکم عام جاری می‌شود؛ یعنی «عدم لزوم حفظ فرج نسبت به زوج حی».

ب) اکثر (متوفی): نسبت به اکثر، عام از حجیت ساقط می‌شود، زیرا علم به تخصیص وجود دارد و تخصیص به نص یا اظهاری بر ظهور عام، مقدم است؛ بنابراین حکم عام جاری نمی‌شود. مرجعمان در اینجا، یا اصالت اطلاق است یا اصالت براءة؛ ولی ناچاریم به اصالت اطلاق که اصل لفظی است و مقدم بر اصل عملی (اصالت براءة) است، رجوع کنیم. فلذا حفظ فرج نسبت به زوج متوفی لازم نیست.

دلیل دوم - روایت ام سلمه

شیخ صدوق در الخصال و الأمالی از ام سلمه روایت کرده در مورد زنی که دو شوهر داشته و هر دو از دنیا رفته‌اند؛ و در جهان آخرت مختار است که هر یک از آن‌ها را برگزیند. وجود لفظ «تخیر» در متن روایت مذکور، مشعر به تداوم هر دو علقه زوجیت تا بعد از وفات است. «به اسناده عن موسی بن جعفر عن أبائه علیهم السلام: أن أم السلمة قالت: یا رسول الله! بأبی أنت و أمی، المرأة یکون لها زوجان فیموتون و یدخلون الجنة، لأیهما تكون؟ فقال: یا أم السلمة! تخیر أحسنهما خلقا و خیرهما لأهله. یا أم السلمة ان حسن الخلق ذهب بخیر الدنیا و الآخرة» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۸، ص. ۱۱۹).

۱. شهید اول، علقه زوجیت را بعد از انقضای عده طلاق رجعی، در مطلقه رجعی، باقی می‌دانند. «المطلقة الرجعیة زوجة... ولا فرق بین الزوجه الحره و الامه والمدخول بها و غیرها. لاعبره بانقضاء عده المراه عندنا» (مکی عاملی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۳۱۱).

دلیل سوم - اطلاق لفظ زوج بر مرد بعد از فوت همسرش - و بالعکس برای زوجه - به وجه حقیقت

با بررسی برخی روایات همچون «الزوج أحق بامرأته حتی یضعها فی قبرها» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۷۱۵، ح ۹)، «المرأة اذا ماتت یدخل زوجها یده تحت قمیصها الی المرافق فیغسلها» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۷۱۴، ح ۲)، «علی الزوج کفن امرأته اذا ماتت» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۷۵۹، ح ۲) و همچنین هنگام اقامه نماز میت: «الزوج أحق بها من الأب و الولد» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۸۱۶، ح ۲) از یک سو، و با در نظر گرفتن نظر عرفی از سوی دیگر، درمی یابیم که اطلاق لفظ «زوج» در آن‌ها به نحو حقیقت است نه مجاز (در مورد لفظ «زوجه» نیز همین مطلب وجود دارد؛ زیرا عرف به زنی که شوهرش مرده نیز «زوجه فلانی» اطلاق می کند، همان طور که شهید ثانی در مسالک الأفهام می فرماید: «یصدق علیها، انهما زوجه») (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۳۰۹).

دلیل چهارم - عدم ثبوت «حد» برای تجاوز به متوفی، کاشف از بقای علقه زوجیت است

عدم ثبوت «حد»، کاشف از بقای علقه زوجیت بعد از مرگ است (فاضل هندی، ۱۴۰۵، ص ۴۱۰). به بیان دیگر، اگر زوجه فوت کند و سپس شوهرش با او مواجهه و وطء نماید، تعزیر می شود. فلذا اگر این زن نسبت به شوهرش اجنبی و بیگانه بود و شأنش مانند شأن میتة اجنبیه باشد، صدق عنوان «زنا» می کرد، اگرچه واطی و متجاوز، شوهر سابقش بوده باشد. درحالی که این گونه نیست و بر فعل او نه «از نظر لغت» و نه «عرفاً» عنوان «زنا» صدق نمی کند، لکن شوهر تعزیر می شود به خاطر هتک حرمت میت (سیستانی، ۱۴۲۸، ص ۵۱۰). از منظر مرحوم خویی: در میان فقیهان، حضرت آیت الله خویی برای مقاربت با زوجه متوفی، «حد» را ثابت دانسته اند که ما از میان نصوص، دلیلی بر آن نیافتیم؛ و نصوص حد در مورد «زنا» با میت است (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۸، ص ۵۷۳) که نه لغتاً و نه عرفاً بر «وطء زوجه متوفی» صادق نیست. آن چنان که صاحب جواهر نیز آن را بیان کرده (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۶۶۱) و حتی شیخ در التهذیب، «تعزیر» را برای آن ثابت دانسته، نه حد را (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۱۰، ص ۶۶).

از منظر مشهور فقیهان: فاضل هندی در مبحث وطء اموات می گوید: «اگر موطوء زوجه باشد، تعزیر می شود و حد ساقط است، همان طور که اکثراً حکم کرده اند؛ اما تعزیر می شود زیرا میت هتک حرمت شده» (فاضل هندی، ۱۴۰۵، ص ۴۱۰). آیت الله سیدمحمد رضا سیستانی نیز «تعزیر» را ثابت دانسته اند (سیستانی، ۱۴۲۸، ص ۵۱۳). همچنین ابن ادریس می گوید: «فان كانت الموطوءة زوجة أو أمته وجب علیه التعزیر دون الحد، للشبهة الداخلة علیه فی ذلك» (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۶۷). آیت الله سبحانی می فرماید: «اما اگر این عمل قبیح و زشت را با همسر مرتکب شد، حد زنا به او جاری نمی شود، از این رو ناچاریم که تعزیر قائل بشویم، یعنی فرق بگذاریم بین اجنبیه و زوجه خودش؛ در اجنبیه، زنا واقعی محسوب می شود، ولی در اینجا با یک نوع تعدی از حدود الهی مواجه هستیم. پس اگر زوجه خودش باشد، زنا صدق نمی کند چون رابطه اش تا حدی محفوظ است، اما اگر زوجه نباشد، با زنا فرقی ندارد» (سبحانی، دروس خارج فقه، حدود و تعزیرات، ۱۳۹۰/۲/۱۴).

دلیل پنجم - «عرف» نیازی به اعاده عقد نکاح، با فرض حیات مجدد نمی‌بیند

یعنی اگر یکی از زوجین فوت کند و پس از گذشت مدتی، خداوند متعال او را دوباره زنده کند، عرف آن‌ها را همان همسران پیش از فوت می‌داند؛ یا مثلاً اگر دو نفر شهادت دهند که شخصی مرده، بعداً آن شخص پیدا شود، احدی از علما قائل به تجدید عقد نیستند (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۰).

دلیل ششم - اخبار جواز تغسیل هر یک از زوجین پس از مرگ توسط دیگری، تا ابد: جواز تغسیل هر یک از زوجین توسط دیگری - بعد وفات - تا ابد، کاشف از بقای علقه زوجیت بین آن دو تا ابد است.

۳-۲- مناقشه در ادله شش گانه بقای علقه زوجیت تا ابد**رد استدلال اول، مستند به آیه حفظ فرج**

این استدلال صحیح است، البته به شرطی که اطلاق آیه منعقد شده باشد؛ درحالی که انعقاد اطلاق واضح نیست، زیرا:

اولاً: «حفظ فرج» یک عبارت کنایی است و در کنایه، اطلاق وجود ندارد.

ثانیاً: برای «حفظ فرج» دو معنا متصور هست: الف) حفظ فرج از طء و زنا ب) حفظ فرج به معنای حفظ عفت و حفظ فرج از نگاه نامحرم (راغب اصفهانی، ۱۴۲۲، ذیل عنوان عفت).

در اینجا با توجه به سیاق آیه «بغضضن من أبصارهن و یحفظن فروجهن»، حفظ فرج را در معنای دوم می‌گیریم یا حداقل در آن شک می‌کنیم؛ بنابراین به قدر متیقن از آن اکتفا می‌کنیم که همان لزوم حفظ فرج از کشف عورت از دیگران است. لذا آیه اصلاً ارتباطی به بحث ندارد.

رد استدلال دوم، مستند به روایت ام سلمه

استفاده مذکور از روایت ام سلمه محل مناقشه و حتی ممنوع است (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۵).

رد استدلال سوم (اطلاق لفظ زوج بعد از مرگ، به مرد - و بالعکس - به نحو حقیقت است)

اینکه در استدلال گفته شده لفظ «زوج» در معنای «حقیقت» خویش استعمال شده، صحیح است و ما نیز قبول می‌کنیم که لفظ زوج در معنای حقیقی خود استعمال شده، لکن نه به خاطر ظاهر لسان روایات و نظر عرفی؛ زیرا همان‌طور که واضح است، استعمال لفظ «زوج» در روایات «اعم» است، همچنین روشن نیست که آیا عرف هنگام استعمال آن، متوجه استناد به آن بوده است یا نه؟

رد استدلال چهارم مبنی بر انحلال علقه زوجیت مشروط به عدم حیات

زوال علقه زوجیت با وفات، مشروط (شرط متأخر) به عدم بازگشت حیات به متوفی است و اگر حیات به متوفی بازگردد، کشف از عدم زوال زوجیت از ابتدا می‌کند و این غیر از مانحن‌فیه است.

به بیان دیگر ما قائل به بقای علقه زوجیت هستیم، مشروط بر آنکه متوفی مجدداً زنده شود و مفهوم این سخن آن است که زوال علقه زوجیت، منوط به عدم حیات مجدد است (مانند آنکه اگر شخصی فوت کند و ترکه وی میان ورثه‌اش تقسیم شود، سپس میت مجدداً زنده شود، ممکن است گفته شود انتقال ملکیت اموال

با وفات، مشروط به عدم حیات مجدد متوفی است. پس اگر مجدداً زنده شد، کاشف از عدم انتقال اموالش به وراثت و بطلان تقسیم ترکه است (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۰).

رد استدلال پنجم و تمسک به روایات جواز تغسیل تا ابد

این روایات دلیل بقای زوجیت نیست، بلکه به خاطر وجود نص است که تعبداً باید آن را پذیرفت (سیستانی، ۱۴۲۸، ص. ۵۱۰).

نظریه مختار

با بررسی هر سه نظریه، به نظر می‌رسد قول سوم اقوی باشد؛ اگرچه استدلال به آیه حفظ فرج - نه تنها مثبت مدعا نیست، بلکه بالعکس مشعر به انقطاع علقه پس از مرگ است - و روایت «ام سلمه» - دلالت آن در مسئله تام نیست - با محذور مواجه است، لکن استعمال لفظ «زوجه» به متوفی به نحو «حقیقت» و حل نقضی مسئله (ملازمه اشتراط عدم اعاده متوفی با کشف انقطاع علقه زوجیت)، غیرقابل چشم‌پوشی بوده و بر قوت این نظر می‌افزاید. فلذا رابطه زوجیت (علقه زوجیت) با وفات یکی از طرفین، «منحل» نشده و تا ابد مستمر خواهد بود و اگر دلالت «ادله اجتهادی» را به سبب «اجمال» یا «اهمال»، «تام» و تمام ندانیم، ناگزیر به «ادله فقهی» رجوع کرده که در این مقام، مجرای اصل «استصحاب» و «برائت» بوده و اجمالاً مؤید همین معناست.

نتیجه‌گیری

۱. مفاد «علقه زوجیت» این است که با انشای عقد نکاح میان زوجین، نوعی رابطه میان طرفین عقد، جعل و اعتبار می‌گردد که آثار شرعی خاصی همچون حق هم‌بستری، توالد، نفقه، توارث و غیره بر آن مترتب می‌گردد.
 ۲. جهت بررسی فقهی آن به ادله اجتهادی (قرآن و روایات) و ادله فقهی (اصول) می‌توان استناد کرد که در این تحقیق، تنها به ادله اجتهادی به عنوان اصلی‌ترین منبع استنباط احکام شرعی اشاره می‌گردد.
 ۳. همچنین این مسئله در بسیاری از مسائل مستحدثه پزشکی می‌تواند به عنوان یک اصل و راهنما و چارچوب فقهی عمل کند.

۴. ادله اجتهادی و روایات مربوطه را برحسب مدلولشان به سه بخش تقسیم می‌کنیم:

- (۱) روایاتی که مدلولشان بیانگر انحلال علقه زوجیت به مجرد وفات است.
- (۲) روایاتی که مدلولشان بیانگر بقای علقه زوجیت تا پایان عده برای زن (و پایان عده مرد، در صورتی که عده را طبق برخی روایات برای مرد ثابت بدانیم).
- (۳) روایاتی که مدلولشان بیانگر بقای علقه زوجیت تا ابد است.

۵. به نظر می‌رسد بر اساس مجموع ادله، قول سوم اقوی باشد و رابطه زوجیت (علقه زوجیت) با وفات یکی از طرفین، «منحل» نشده و تا ابد تداوم داشته باشد و اگر دلالت «ادله اجتهادی» را به سبب «اجمال» یا «اهمال»، «تام» و تمام ندانیم ناچار به سراغ «ادله فقهی» رفته که در این مقام، مجرای اصل «استصحاب» و «برائت» است که اجمالاً مؤید همین معناست.

منابع

- ابن ادریس، محمد بن احمد. (۱۴۱۰). السرائر. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۳). من لا یحضره الفقیه (تصحیح علی اکبر غفاری). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بحرانی، یوسف بن محمد. (۱۳۷۹). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة (تحقیق عبدالعزیز طباطبایی و عبدالرزاق مرقم). قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- الشمري، حیدر حسین کاظم. (۲۰۲۱). الاخصاب الصناعي اللاحق. کربلا: جامعة کربلاء.
- جعفری تبریزی، محمدتقی. (۱۳۷۷). رسائل فقهی. تهران: مؤسسه نشر کرامت.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (تحقیق محمدرضا حسینی جلالی). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- حسینی، سید شهاب الدین. (۲۰۰۵). التلقیح الصناعي بین العلم و الشریعة. بیروت: دارالعلم.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۱۲). مصباح الفقاهة فی المعاطاة (تقریر محمدعلی توحیدی). بیروت: دارالهادی.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۱۶). المسائل الشرعیة. بیروت: دارالزهراء.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۰۷). التنقیح فی شرح العروة الوثقی (تقریر علی غروی تبریزی). قم: لطفی.
- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد. (۱۴۱۷). العزیز شرح الوجیز (تحقیق علی محمد معوض و عادل احمد عبدالعزیز). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سمرقندی، محمد بن احمد. (۱۴۱۹). تحفة الفقهاء (تحقیق محمد زکی عبدالبر و علی خفیف). قاهره: مکتبة دارالتراث.
- سیستانی، محمدرضا. (۱۴۲۸). وسائل الانجاب الصناعي. بیروت: دارالمؤرخ العربی.
- طباطبایی حکیم، سید محسن. (۱۳۷۴). مستمسک العروة الوثقی. قم: دارالتفسیر.
- طوسی، محمد بن حسن بن علی بن حسن. (۱۳۶۴). التهذیب (تحقیق حسن خراسان، علی آخوندی و محمد آخوندی). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- طوسی، محمد بن حسن بن علی بن حسن. (۱۳۶۳). الاستبصار (تحقیق حسن خراسان، علی آخوندی و محمد آخوندی). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۲). المفردات فی غریب القرآن (تحقیق محمد خلیل عبتانی). بی جا: دارالمعرفة.
- عاملی جعی، زین الدین بن علی بن احمد. (۱۴۱۳). مسالک الأفهام الی تنقیح شرائع الاسلام. قم: بنیاد معارف اسلامی.
- عاملی نبطی جزینی، محمد بن مکی بن احمد. (۱۴۱۹). ذکر الشیعة فی أحكام الشریعة (تحقیق جمعی از پژوهشگران). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- فاضل هندی، محمد بن حسن بن محمد اصفهانی. (۱۴۰۵). كشف اللثام و الاجهاف عن قواعد الأحكام. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷). الکافی (تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۳۶۷). فروع الکافی (تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار (تحقیق هدايت الله مسترحمی و دیگران). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- محسنی، محمدآصف. (۱۴۲۶). الفقه و المسائل الطیبة قم: بوستان کتاب، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مقدسی، عبدالرحمن بن محمد بن ابن قدامه. (بی تا). الشرح الکبیر. بی جا: دارالکتب العربی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شراعی الاسلام (تحقیق عباس قوچانی). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نوی، یحیی بن شرف. (بی تا). المجموع شرح المذهب (تحقیق احمد بن علی بن ابن حجر عسقلانی، ابراهیم بن علی ابواسحاق شیرازی و عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی). بیروت: دارالفکر.
- نوری، حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- همدانی نجفی، رضا. (۱۳۷۶). مصباح الفقیه. قم: مؤسسه الجعفریة لاحیاء التراث.
- اشرفی شاهرودی، مصطفی. (۱۳۹۲، ۲۰ اردیبهشت). درس خارج فقه. مدرسه فقهت. www.eshia.ir
- تبریزی، آیت الله. (بی تا). درس خارج فقه با عنوان «وطی میت». مدرسه فقهت. www.eshia.ir
- گنجی، مهدی. (۱۳۹۴، ۲۸ بهمن). درس خارج فقه. مدرسه فقهت. www.eshia.ir
- سبحانی، جعفر. (۱۳۹۶، ۲۳ دی). درس خارج فقه. مدرسه فقهت. www.eshia.ir

Reference

- Ibn Idrīs, Muḥammad b. Aḥmad. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Sarā'ir* [The secrets]. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. (1363 SH [1984/1985 CE]). *Man lā yahḍuruḥu al-faqīh* [For one who has no jurist present] ('Alī Akbar Ghaffārī, Ed.). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Bahrānī, Yūsuf b. Muḥammad, & Īrāvānī, Muḥammad Taqī. (1379 SH [2000/2001 CE]). *al-Ḥadā'iq al-nāḍira fī aḥkām al-'itra al-yāhira* [The radiant gardens concerning the rulings of the pure household] ('Abd al-'Azīz Tabātabā'ī & 'Abd al-Razzāq Muqarram, Eds.). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- al-Shammarī, Ḥaydar Ḥusayn Kāzīm. (2021). *al-Ikḥṣāb al-ṣinā'ī al-lāḥiq* [Subsequent artificial fertilization]. Karbala: University of Karbala.
- Ja'farī Tabrīzī, Muḥammad Taqī. (1377 SH [1998/1999 CE]). *Risā'il-i fiqhī* [Jurisprudential treatises]. Tehran: Mu'assasat-i Nashr-i Karāmat.
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Tafṣīl Wasā'il al-shi'a ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'a* [A detailed presentation of the means of the Shi'a for attaining the issues of the sharī'a] (Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī, Ed.). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'alayhim al-salām li-Iḥyā' al-Turāth.
- Ḥusaynī, Sayyid Shihāb al-Dīn. (2005). *al-Talqīh al-ṣinā'ī bayn al-'ilm wa-l-sharī'a* [Artificial insemination between science and Islamic law]. Beirut: Dār al-'Ilm.
- al-Khū'ī, Abū al-Qāsim. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Miṣbāh al-fiqāha fī al-mu'āḥāt* [The lamp of jurisprudence on informal exchange] (Muḥammad 'Alī Tawḥīdī, Ed.). Beirut: Dār al-Hādī.
- al-Khū'ī, Abū al-Qāsim. (1416 AH [1995/1996 CE]). *al-Masā'il al-shar'iyya* [Legal rulings]. Beirut: Dār al-Zahrā'.
- al-Khū'ī, Abū al-Qāsim. (1407 AH [1986/1987 CE]). *al-Tanqīh fī sharḥ al-'Urwa al-wuthqā* [The refinement: A commentary on al-'Urwa al-wuthqā] ('Alī Gharawī Tabrīzī, Ed.). Qom: Luṭfī.
- al-Rāfi'ī al-Qazwīnī, 'Abd al-Karīm b. Muḥammad. (1417 AH [1996/1997 CE]). *al-'Azīz sharḥ al-Wajīz* [The eminent commentary on al-Wajīz] ('Alī Muḥammad

- Mu'awwad & 'Adil Ahmad 'Abd al-Mawjūd, Eds.). Beirut: Dār al-Kutub al-Ilmiyya.
- Samarqandī, Muḥammad b. Aḥmad. (1419 AH [1998/1999 CE]). *Tuḥfat al-fuqahā'* [The gift of the jurists] (Muḥammad Zakī 'Abd al-Barr & 'Alī Khafīf, Eds.). Cairo: Maktabat Dār al-Turāth.
- Sīstānī, Muḥammad Riḍā. (1428 AH [2007/2008 CE]). *Wasā'il al-injāb al-ṣinā'i* [Methods of artificial reproduction]. Beirut: Dār al-Mu'arrikh al-'Arabī.
- Ṭabāṭabā'i Ḥakīm, Sayyid Muḥsin. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Mustamsak al-'Urwa al-wuṭḥqā'* [Commentary on *al-'Urwa al-wuṭḥqā'*]. Qom: Dār al-Tafsīr.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan b. 'Alī b. al-Ḥasan, known as Shaykh al-Tā'ifa. (1364 SH [1985/1986 CE]). *al-Tahdhīb* [The refinement] (Ḥasan Kharsān, 'Alī Ākhūndī, & Muḥammad Ākhūndī, Eds.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan b. 'Alī b. al-Ḥasan. (1363 SH [1984/1985 CE]). *al-Istibṣār* [Seeking insight] (Ḥasan Kharsān, 'Alī Ākhūndī, & Muḥammad Ākhūndī, Eds.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1422 AH [2001/2002 CE]). *al-Mufradāt fī ḡharīb al-Qur'ān* [Vocabulary of unusual Qur'ānic terms] (Muḥammad Khalīl 'Aytānī, Ed.). n.p.: Dār al-Ma'rifa.
- 'Āmilī al-Jubā'i, Zayn al-Dīn b. 'Alī b. Aḥmad. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-afḥām ilā tanqīḥ Sharā'i' al-Islām* [Paths of understanding toward refining *Sharā'i' al-Islām*]. Qom: Bunyād-i Ma'ārif-i Islāmī.
- 'Āmilī al-Nabaṭī al-Jizzīnī, Muḥammad b. Makkī b. Aḥmad. (1419 AH [1998/1999 CE]). *Dhikrā al-shī'a fī aḥkām al-sharī'a* [A Shi'i memorial on the rulings of the sharī'a] (Research Group, Ed.). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'alayhim al-salām.
- Fāḍil Hindī, Muḥammad b. Ḥasan b. Muḥammad al-Iṣfahānī. (1405 AH [1984/1985 CE]). *Kaṣḥ al-lithām wa-l-ibhām 'an qawā'id al-aḥkām* [Removing the veil and ambiguity from the principles of legal rulings]. Qom: Kitābkhāna-yi Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Kulaynī Rāzī, Muḥammad b. Ya'qūb b. Ishāq. (1407 AH [1986/1987 CE]). *al-Kāfi* [The sufficient book] ('Alī Akbar Ghaffārī & Muḥammad Ākhūndī, Eds.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Kulaynī Rāzī, Muḥammad b. Ya'qūb b. Ishāq. (1367 SH [1988/1989 CE]). *Furū' al-Kāfi* [The branches of *al-Kāfi*] ('Alī Akbar Ghaffārī & Muḥammad Ākhūndī, Eds.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir b. Muḥammad Taqī. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Bihār al-anwār* [Oceans of lights] (Hidāyat Allāh Mustarḥamī et al., Eds.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Muḥsinī, Muḥammad Āṣif. (1426 AH [2005/2006 CE]). *al-Fiqh wa-l-masā'il al-ṭibbiyya* [Jurisprudence and medical issues]. Qom: Būstān-i Kitāb, Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī-yi Ḥawza-yi 'Ilmiyya-yi Qom.
- Maqdisī, 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammad b. Ibn Qudāma. (n.d.). *al-Sharḥ al-kabīr* [The great commentary]. n.p.: Dār al-Kutub al-'Arabī.
- Najafī Jawāhirī, Muḥammad Ḥasan. (1362 SH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā'i' al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on *Sharā'i' al-Islām*] ('Abbās Qūchānī, Ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Nawawī, Yaḥyā b. Sharaf. (n.d.). *al-Majmū' sharḥ al-Muḥadhdhab* [The compendium: Commentary on *al-Muḥadhdhab*] (Aḥmad b. 'Alī b. Ibn Ḥajar al-

- ‘Asqalānī, Ibrāhīm b. ‘Alī Abū Ishāq al-Shīrāzī, & ‘Abd al-Karīm b. Muḥammad al-Rāfi‘ī al-Qazwīnī, Eds.). Beirut: Dār al-Fikr. [Translator’s note: The original entry lists these names after the title; their precise editorial role should be verified against the edition used.]
- Nūrī, Ḥusayn. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Mustadrak al-wasā’il wa-mustanbaṭ al-masā’il* [Supplement to *Wasā’il* and extraction of legal issues]. Beirut: Mu’assasat Āl al-Bayt ‘alayhim al-salām li-Ihyā’ al-Turāth.
- Hamadānī Najafī, Ridā. (1376 SH [1997/1998 CE]). *Miṣbāḥ al-faqīh* [The lamp of the jurist]. Qom: Mu’assasat al-Ja’fariyya li-Ihyā’ al-Turāth.
- Ashrafī Shāhrūdī, Muṣṭafā. (1392 SH, Ordībehesht 20 [May 10, 2013 CE]). *Dars-i khārij-i fiqh* [Advanced jurisprudence lecture]. Website of the Library of the School of Jurisprudence. Retrieved from www.eshia.ir
- Āyat Allāh Tabrīzī. (n.d.). *Waṭ’-i mayyit* [Intercourse with a corpse], advanced jurisprudence lecture. Website of the Library of the School of Jurisprudence. Retrieved from www.eshia.ir
- Ganjī, Mahdī. (1394 SH, Bahman 28 [February 17, 2016 CE]). *Dars-i khārij-i fiqh* [Advanced jurisprudence lecture]. Website of the Library of the School of Jurisprudence. Retrieved from www.eshia.ir
- Subḥānī, Ja’far. (1396 SH, Dey 23 [January 13, 2018 CE]). *Dars-i khārij-i fiqh* [Advanced jurisprudence lecture]. Website of the Library of the School of Jurisprudence. Retrieved from www.eshia.ir